

Осьмак Н. Д.,

orcid.org/0000-0001-8041-0672

кандидат філологічних наук, професор,

професор кафедри української літератури

Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

ХУДОЖНІ ОСОБЛИВОСТІ МІФООБРАЗУ ВОГНЮ У ТВОРАХ ГНАТА ХОТКЕВИЧА ТА СТАНІСЛАВА ВІНЦЕНЗА

Анотація. У статті подано характеристику міфологічного образу вогню в мистецьких творах Станіслава Вінченза «На високій полонині» й Гната Хоткевича «Камінна душа». Письменників представлено як найяскравіших митців літератури «гуцульської» школи. Зазначено, що кожен із літераторів гуцульської школи по-своєму контактував із цим краєм, зачаровувався його красою, неповторністю та екзотичністю, робив власний внесок у його популяризацію, доводив його унікальність і цінність в епоху тотального руйнування автентики й природного довкілля. Водночас можна констатувати, що подібне спілкування з культурою цього краю сприяло неповторності індивідуального стилю кожного з літераторів. Для письменників розповіді про гуцульський світ – це сповідь цілого життя горян із різноманітними фольклорними й етнографічними подробицями всіх звичаїв, ритуальних дій і обрядів Гуцульщини. Для них – це не етнографічна фіксація матеріалу, а внутрішнє міфопоетичне сприйняття краю, його міфологема, яка експонує гуцула і його край у природному й цивілізаційному ареалі, власне, в цілому Всесвіті, кожен елемент якого несе часточку інформації про автентичного мешканця.

Автори прагнули зрозуміти світогляд Гуцула, спостерігали близькість мешканців до світу природи, розкривали їхню гармонію почуттів. Етнографічні замальовки у вищезгаданих творах є своєрідним психологічним підґрунтям мотивації поведінки персонажів. Зроблено висновок про спільність творчої праці письменників у вмінні не записувати спогади, які вони залишили після відвідування чи проживання на Гуцульщині, а для опису живого спілкування з жителями Карпат. Звідси важлива спільнота – здатність надійно відтворювати всі елементи буття гуцула, включаючи його специфічне міфічне бачення світу.

Узагальнено, що міфопоетична образність вогню та живої ватри в романі Г. Хоткевича «Камінна душа» й С. Вінченза «На високій полонині» є багатогранною складовою частиною міфопоетичної символіки творів. Обидва письменники по-своєму створили «міф» про гуцульський край, наблизили його до розуміння пересічного читача, прагнули передати його внутрішній зміст.

Ключові слова: Гуцульщина, вогонь, індивідуальний стиль, символіка, міфопоетика.

Постановка проблеми. У другій половині XIX – на початку XX ст. в європейському культурологічному просторі була сформована унікальна літературна течія, представники якої або біографією, або творчістю, або тим і тим пов'язані з Гуцульщиною. Вона стала для них своєрідним етнокультурним «локсом пограниччя», адже знаходилась на перетині географічного кордону й цивілізаційних культур – української, польської, єврейської, словацької, румунської, угорської та інших.

Кожен із літераторів гуцульської школи по-своєму контактував із цим краєм, зачаровувався його красою, неповторністю та екзотичністю, робив власний внесок у його популяризацію, доводив його унікальність і цінність в епоху тотального руйнування автентики й природного довкілля. Водночас можна констатувати, що подібне спілкування з культурою цього краю сприяло неповторності індивідуального стилю кожного з літераторів.

Станіслава Вінченза, як і Гната Хоткевича, можна вважати найяскравішими представниками «гуцульської» школи в літературі. Кожен із них знайшов у цьому краї не лише натхнення для творчості, а й, власне, поєднався душею з Гуцульщиною. Так, Станіслав Вінченз зростав на Гуцульщині, дитячі роки провів у Криворівні (в дідуся), де під впливом виховання гуцулки-няньки Палагни поринув в атмосферу народної творчості, закохався в її мову, а пізніше намагався писати твори тільки «няниною» мовою. А Гнат Хоткевич, хоча й не був дитиною гір, адже народився та зростав на Слобожанщині, але за порадою фольклориста В. Гнатюка влітку відвідав Криворівню, підживився особливими враженнями від гір і життя горян, де потім знайшов притулок після поразки революції 1905 р. в Росії. Згодом у спогадах письменник підтверджував: «Як роззявив я рота від здивування, прибувши до Гуцульщини, то так і ходив шість літ». Саме в гуцульській Криворівні зароджувались твори Г. Хоткевича «Камінна душа» й С. Вінченза «На високій полонині», автори яких намагались збагнути світогляд гуцула-язичника, спостерігали близькість гуцулів до природи, гармонію почуттів, натхненню природою міфопоетичну уяву автохтонів. Етнографічні замальовки в згаданих творах є своєрідним психологічним тлом для вмотивування поведінки персонажів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У наш час зацікавлення творчістю Гната Хоткевича й Станіслава Вінченза виявляли науковці Т. Бикова, М. Васильчук, І. Денисюк, В. Погребенник, Ф. Погребенник, О.Салій, С.Хороб та інші. У працях вони розкривали різні аспекти їхньої творчості на жанрово-стильовому й ідейно-тематичному рівнях, однак спеціального дослідження, яке б у компаративному напрямі розкрило зв'язок творчості С. Вінченза з його попередником Г. Хоткевичем, ще не було проведено.

Мета статті – схарактеризувати основне змістове наповнення міфообразу вогню у творах Г. Хоткевича «Камінна душа» й С. Вінченза «На високій полонині».

Виклад основного матеріалу. Філософському заглибленню в крайобраз Гуцульщини для обох письменників слугували різні обставини, та й час написання різниці ці твори. Так, можемо стверджувати, що багато в чому виходу тетралогії

С. Вінченза «На високій полонині» сприяло його поглиблене вивчення художнього й фольклорного матеріалу, зібраного й написаного Г. Хоткевичем свого часу, а також М. Коцюбинським. С. Вінченз глобальніше підійшов до опрацювання гуцульської культури й історії, маючи перед очима яскраві літературні зразки гуцульської автентики. Про ретельність його роботи свідчить власне висловлювання Вінченза, що в цьому творі – «праці цілого свого життя» – він прагнув відтворити «багатющу гуцульську традицію» як «геніальний міт». І далі: «Гуцульський епос – це один із небагатьох уже в Європі мітичних переказів, і я, виявляючи свої почуття до українського народу, не можу зробити нічого кращого, як офірувати йому свою книжку. Аби він повернув собі те, що є його власністю і що має тепер далеко не кожен із європейських народів». Однак єднає двох письменників – українського й польського – достатньо суттєвий момент – це вміння не фіксувати спогади, які вони залишили після відвідин чи проживання на Гуцульщині, а опис живого спілкування з людьми, автентичними мешканцями Карпат, тобто за мету створення літературних творів митці обирали бажання «показати своєрідний, досить екзотичний образ гуцульського краю, головним джерелом якого виступає безпосередньо глибоко пізнана й правдиво відтворена митцями гуцульська дійсність» [1, с. 326]. Це є свідченням глибокої закоріненості у фольклорно-етнографічному ґрунті, а також у народній міфопоетичній свідомості.

Письменники Г. Хоткевич і С. Вінченз по-філософськи опрацьовують питання міфологічного простору, що асоціюється з так званім «гірським» часом, де події розгортаються швидше не в часопросторі, а на трансцендентному рівні, де поняття «свого» часу уособлює вічне «споглядання» за часом і простором, без логічного зв'язку з поняттям «минуле», «теперішнє», «майбутнє». Момент споглядання для гуцулів – це ціле життя, зі «своїми» звичаями й традиціями, обміном інформацією, ритуальним розкурюванням гуцульської файки, гречним розпитуванням про самопочуття та маржину, докладний переказ легенд та інших «байок» тощо.

Для письменників розповіді про гуцульський світ – це сповідь цілого життя горян із різноманітними фольклорними й етнографічними подробицями всіх звичаїв, ритуальних дій та обрядів Гуцульщини. Для них – це не етнографічна фіксація матеріалу, а внутрішнє міфопоетичне сприйняття краю, його міфологема, яка експонує гуцула і його край у природному й цивілізаційному ареалі, власне, в цілому Всесвіті, кожен елемент якого несе часточку інформації про автентичного мешканця. Можна стверджувати про «карпатський варіант глобальної міфологеми «вертикаль – горизонталь»: смерека, сосна, бук – «дерево», Черемош, Бистриця – «вода», гуцульська ватра – «вогонь». Це розуміється, з одного боку, як міфопоетичний «код Гуцульщини», з іншого, – як локальна модель просторової структури цілого Всесвіту. Саме тому елементом міфопоетичної символіки Гуцульського краю на сторінках їхніх творів і стає образ-символ вогню.

Автори образно синтезують фольклорні й міфологічні мотиви, пропонуючи дифузю язичницького й християнського сприйняття світу горянами. Масмо розлогі картини відзначення гуцулами свята Юрія та виходу пастухів у гори, що є не просто реалістично перевіреною етнографічним матеріалом, а моделлю очищення людини з ключовою міфологемою живої ватри.

Міфологема вогню є одним із «вічних» загальнолюдських образів культури, що поєднує весь спектр понять, образів-символів, міфів, пов'язаних з універсумом «вогню». Вогонь є первісним образом, архетипом, тож, відповідно, «не може сприйматися чуттєво й наочно, а в разі переходу до сфери свідомості перестає бути рефлексом колективного позасвідомого й архетипом» [10, с. 277], а отже, має зв'язок із позасвідомим.

Культ вогню в різноманітних виявах дожив до ХХ ст., наприклад, «живий вогонь», «ватра» в західних українців є найкращим оберегом [7, с. 289]. Справжній, найдієвіший, чистий вогонь – це той, що здобутий тертям, це «жива ватра», яку шанували насамперед як оберіг від нечистої сили, нещастя, це вогонь, який за своїми характеристиками нагадує «непечату» воду, той, що ще «не служив людським потребам» [8, с. 35], а отже має найбільшу силу. Ватра присутня у віруваннях гуцулів і демонструє спорідненість із давнім культом вогню. Звідси звичай палити ватру біля оселі напередодні великого свята.

Міфологема вогню представлена в літературі в трьох виявах – небесному (той, що не залежить від людини, має різне семантичне навантаження), земному (як символ родючості, родинного затишку тощо) й підземному (символ смерті). «Фізичні властивості вогню нагадували періоди розвитку людини, її життя: народження; досягнення найвищого розквіту; сили; поступове згасання; нарешті – смерть» [4, с. 70].

У світовій міфології образ вогню є одним із центральних, а його вшанування похідне від визнання його божественної очищувальної сили. В українській міфології вогонь і вода є початками творення світу. Проте походження вогню народ пов'язував із пекельними місцями, зокрема християнські легенди оповідають про те, як Архангел Гавриїл за розпорядженням Бога розпік кінець залізної палиці у вогнищі чорта, кинувся тікати, а випущена палиця впала й вдарилася об камінь, викресавши іскри. Так люди й дізналися про те, як видобувати вогонь [6]. Ця амбівалентність міфологеми вогню придалася авторам для передачі динаміки розвитку особистості героїв. Польський письменник роз'яснює поняття «ватра»: «Ватра – стара назва вогнища в усіх пастухів і горян на безмірних карпатських хребтах <...> Ватра – це найстарша матір пастуха й горянина» [2, с. 19]. Також С. Вінченз продовжує оповідь, включивши в текст елемент легенди: «Розповідає гуцульська коляда, що опісля народження Ісуса «Богородичка ватру скресала, над тов ватерков Христа зогрівала» [2, с. 19]. Мальовничі картини стихії вогню в «Камінній душі» вперше бачимо очима головної героїні Марусі, яка, не знаючи особливостей обряду, лякається полум'я, а свекруха, заспокоюючи, пояснює: «Та то палять гуцули ватри глогові – від того маржині, кажуть, добре» [9, с. 88]. У сприйнятті героїні поява цього вогню асоційована з приходом весни, а відтак – із чуттєвим пробудженням та очікуванням змін паралельно з природою. Він сприймається нею лачно («Пожежа десь! Горить!»), містично («Як у казці... – прошепотіла Маруся»), захопливо («Як то красиво!»). У подібному захопленні перебуває й автор «На високій полонині», який опиняється поблизу гуцульської ватри: «<...> Здалека вже чути веселий тріскот ватри, а коли увійдеш досередини, чуєш, як неспокійно цілий час ватра співає, заводиться, мучається у горніні, вторує вітрові полонинському на ноті одвічної» [2, с. 19].

Вогонь класифікують на небесний, земний (асоційований із родючістю) та підземний (становить загрозу для людини).

Для головної героїні «Камінної душі» вогонь є символом віри в краще майбуття, в позитивні зміни, своєрідним народженням до справжнього життя: «Марусю обхоплювала урочистість хвилі, солодка близькість до тасного ритуалу; здавалося, що може вірити і вірить, як ці гуцули» [9, с. 89]. Проте вона ще не підозрює, що обернеться в майбутньому це справжньою трагедією, таким собі згасанням, яке символічно віщує читачу згасання вогню, відчуваючи майбутню трагедію: «Спалахнувши високо, мов одразу пожерши, вогонь почав поволі пригасати; десь в однім місці, на сухій гіллячці зможеться, лизне жвавіше – а потім жовкне, золотіє, поникає» [9, с. 90]. Таку знаковість можна вважати віщою в контексті витлумачення гуцулами усього обряду: «Все в першу весінню цю ніч мало значіння, було насичене чарівною силою віщування <...> Все говорило, все давало знаки, все ворожило – треба лиш було розуміти цю мову» [9, с. 92]. Відчуваючи інтуїтивно майбутні зміни, Маруся не розуміла, що це скоріше чуттєве пробудження, тотожне пробудженню природи.

Слов'яни-язичники обожнили силу вогню в образі Сварога, який викував світ. Вогонь був пов'язаний із сонцем, виступаючи небесним посланцем. Космологія українців подає його в чоловічій іпостасі, що з богинею Даною (вічно юна богиня води, дружина Вогню-Світла) породила Любов, Землю, Світ. У житті гуцулів вогонь присутній у вигляді ватри пастухів. Слово «ватра» має індоєвропейське походження, а його етимологію виводять з імені давньоіранського бога сонця та вогню – Атаг. Це відкритий вогонь, який добувають тертям деревини. Пастухи швидко обертали скалуш (шматок сухого дерева з частинками труту в загострених кінцях) між двома кілками, вбитими в землю. Цей вогонь, а також взятий від дерева, що зайнялося від блискавки, називали «живим». Його використовують карпатські вівчарі: запалюють на Юрія або в Чистий четвер, а гасять на покрову. Згасання його раніше віщувало біду [5, с. 281]. Ватра присутня у віруваннях гуцулів і демонструє спорідненість із давнім культом вогню. Звідси звичай палити ватру біля оселі напередодні великого свята. У «Камінній душі»: «У Димянчуків саме запалювали ватру, Штефан приніс давини з-під маржини, підкладав під гліг, а жінка тримала скіпку з вогнем» [9, с. 86]. Отже, вогонь має символічну святість, є компонентом полонинського життя. У С. Вінченза так само «живу» ватру розпалюють не кресалом і не сірниками, а іншим, прадавнім способом. Таке «зачаття» та «народження» живого вогню позначає життя стаї, означає народження полонинського життя» [4, с. 24]. «Тільки один раз у році і тільки на полонині розпалюється жива ватра. <...> Вогонь живий є пульсом стаї, стая – тілесною оболонкою ватри» [2, с. 20].

У С. Вінченза вогонь — це ще й символ порозуміння, адже завдяки диму ватри людям вдалось порозумітися. Не випадково письменник називає гуцулів сонечковими дітьми, які дбають про вогонь і маржину як сенс свого буття: «І далі котився гомінкий та рухливий потік людей і маржини». Це триватиме допоки є світ, вони разом назавжди. Особливо виразною вдалася письменникові сповідь гуцула: «Почуй мій голос! Як мушки співанку, дзижчання бидека маленького. Навчи нас – твоїх дітей нерозумних, але вірних – твоїх дітей сонечкових. Мудрості долий!» [3, с. 13].

Г. Хоткевич також зумів передати віру в те, що людина й маржина на Гуцульщині – це єдине ціле, а вогонь здатен забезпечити плодючість господарства: «Штефан з Аницею шепотіли: – Аби тільки було маржини, кілька має бути попелу з цього курища <...> або жедні уроки маржинки нашої не ловили си, ек сего плогу нічого си не ловит <...> І їх голоси сплітали з димом, іскрами приоздоблювалися і летіли високо-високо, в чорне небо, до старого гуцульського бога» [9, с. 89].

У літературному цілому особливо значущим є опис вогнища-ватри, яка інтимізує оповідь ватага Юрчика, створює довірливу, теплу атмосферу затишку: «Величезний оберемок галуззя кинув черговий опришок до ватри. На секунду притьмився вогонь, а потім спалахнув, мов триста дзвонів одразу загуло, і далеко-далеко освітив пустиню, востромляючи мечі в темну діброву, лякаючи настороженого звіра» [9, с. 222]. Зрештою саме згасла ватра в бурдє Юрчика згодом є символом порятунку для Марусі-втікачки, сигналізуючи про людське обійстя. Самого обряду розпалювання ватри ватагами у творі Г.Хоткевича немає, ми лише знаємо, що Юрчик був гарним ватагом. Натомість у М. Коцюбинського, який також черпав натхнення з гір, вивчав місцеві традиції та особисто зазнався з Г. Хоткевичем, у його творі «Тіні забутих предків» маємо детальний опис священнодіяства розведення ватри біля худоби на полонині.

Виявом небесного вогню є блискавка. У Г. Хоткевича є сцена бурі й зливи з громом і блискавкою, в яку потрапила Маруся, залишена чекати на опришків. Вона перероджується та символізує разучі перетворення у свідомості героїні: «І знов смиснула ножем блискавиця, знов ударив грім над сусідньою горою. Огнений стовп піднявся на тім місці, де стояла суха, самітня ялиця» [9, с. 202]. Зміна ходу думок і мотивації існування Марусі була спричинена також усвідомленням нового життя, що зародилося в ній: «Так. От тепер уже цілком ясно, що треба не тільки жити, а й щось робити» [9, с. 203].

Свідченням молитовного обожнення живої ватри є звернення старшого чоловіка роду до ватри перед завершенням її горіння на полонині. У С. Вінченза головний герой Фока в молитві-зверненні промовляє: «Отче святий, позволь мені піти до хатів земних у спокої, хай вогонь твій святий не шкодить мені ніколи. А якби шкода з нього прийшла, зроби, аби в них не згасла віра, терпіння і відвага <...>» [2, с. 21]. Це стверджується філософська істина вічності буття, гуцульської впевненості в присутності Божого провидіння у всьому докільлі горян (водночас це є й елемент язичницького культу поклоніння вогню як однієї з першостихій буття).

Висновки. Таким чином, міфопоетична образність вогню та живої ватри в повісті Г. Хоткевича «Камінна душа» й С. Вінченза «На високій полонині» є багатоплановою складовою частиною міфопоетичної символіки творів. Обидва письменники по-своєму творили «міф» Гуцульського краю, наближали до його розуміння пересічного читача, прагнули донести його внутрішній зміст. Гуцульщина для письменників може сприйматися і як топологічний простір, однак насамперед як певний міфологічний простір, своєрідний «гуцульський світ», що має власний трансцендентний час. Міфопоетичне сприйняття краю має як фольклорно-етнографічне підґрунтя, закорінене в стародавній філософії буття мешканців, так і реалізується в «живому» спілкуванні верховинців.

Література:

1. Бикова Т. Національний колорит Гуцульщини в авторській інтерпретації українських та польських письменників першої третини ХХ ст. *Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах: збірник наукових праць*. Київ : Університет «Україна», 2012. Вип. 25. С. 317–328.
2. Вінценз С. На високій полонині. Івано-Франківськ : Видавництво «Лілея-НВ», 2011. 640 с.
3. Вінценз С. На високій полонині. Правда старовіку / переклад з польської Б. Сенежан. Львів : Червона Калина, 1997. С. 453.
4. Завадська В., Музиченко Я., Таланчук О., Шалак О. 100 найвідоміших образів української міфології. Київ : Орфей, 2002. № 745. Серія «Філологія». Вип. 49. 448 с.
5. Мусіхіна Л. Магія українців устами очевидця. Київ : ТОВ «Гамазин», 2012. 400 с.
6. Осьмак Н. Міфологема вогню (жива ватра в повісті Г. Хоткевича «Камінна душа»). *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 8 : Філологічні науки (мовознавство і літературознавство)*. 2017. Вип. 8. С. 93–96.
7. Славянская мифология: Энциклопедический словарь. Москва : ЭЛЛИС ЛАК, 1995. 416 с.
8. Токарев С. Религиозные верования восточнославянских народов XIX – XX века. Москва ; Ленинград : Изд-во АН СССР, 1957. 164 с.
9. Хоткевич Г. Авірон; Камінна душа : повісті. Харків : Фоліо, 2009. 380 с.
10. Юнг К. Человек и его символы. Санкт-Петербург : Б.С.К., 1996. 454 с.

Osmak N. Artificial features of the myth image of fire in the works of Hnat Khotkevich and Stanislav Vintsenz

Summary. In the article the peculiarities of the art works of Stanislav Vintsenz and Hnat Hotkevich as the brightest representatives of the “Hutsul” school in literature are explored. With Hutsulshchyna, they united the soul, took inspiration from its landscapes and inhabitants. It is stated that each

of the writers of the Hutsul school contacted this region in its own way, fascinated by its beauty, uniqueness and exoticism, contributed to its popularization, proved its uniqueness and value in the era of total destruction of authenticity and natural environment. For writers, stories about the Hutsul world are confessions of a lifetime of highlanders with various folklore and ethnographic details of all customs, ritual actions and rituals of the Hutsul region. For them, it is not an ethnographic fixation of the material, the internal mythopoetic perception of the land, its mythologem, which exposes the Hutsul and its land in the natural and civilizational habitat, in fact, throughout the Universe, each element of which carries a piece of information about the authentic inhabitant.

In Kryvorivna the works of Hnat Khotkevich “Fireplace soul” and Stanislav Vintsenz “On a High Polonynya” were born. The authors wanted to understand the worldview of Hutsul, observed the proximity of inhabitants to the natural world, revealed their harmony of feelings. Ethnographic sketches in the above-mentioned works are a kind of psychological background for motivating the behavior of characters.

A conclusion is drawn about the commonality of the creative work of writers in the ability not to record the memories they left after visiting or living in Hutsulshchyna, but to describe living communication with the inhabitants of the Carpathians. Hence the important community – the ability to reliably reproduce all elements of being Hutsul, including its specific mythical vision of the world.

It is generalized that the mythopoetic imagery of fire and living wool in the novel by H. Hotkevich “Fireplace soul” and S. Vintsenz “On a High Polonynya” is a multifaceted component of the mythopoetic symbolism of works. Both writers in their own way created the «myth» of the Hutsul region, brought closer to his understanding of the average reader, sought to convey its inner meaning.

Key words: Hutsulshchyna, fire, individual style, symbolism, mythopoetics.